

A KÉRDÉSEK ÚJAK, A FELELET VÁLTOZATLAN

A *Felelet* harmadik kötetének vázлата
Déry Tibor hagyatékában

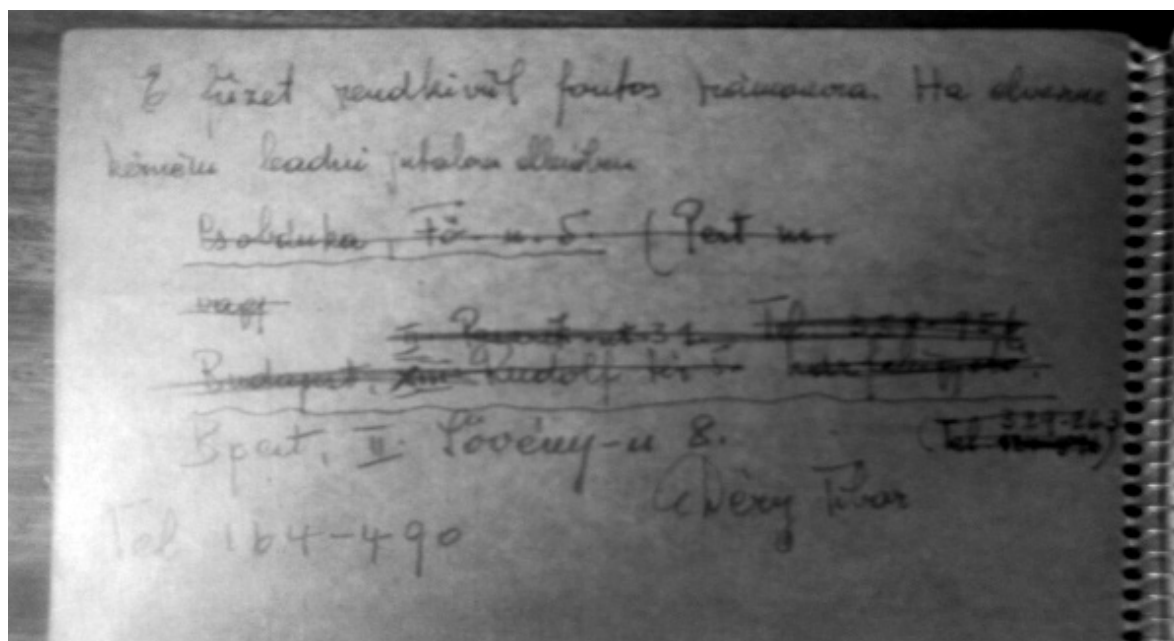
A *Felelet* harmadik kötetéből – legjobb tudomásunk szerint – egyetlen sor sem készült el. A mindenkori irodalomtörténet-írás a második kötetet kísérő 1952-es vitával lényegében lezártnak tekinti a regény „saját” történetét. Valóban logikus döntésnek tűnik, hogy az író a hivatalos dorgálást követően végül elállt regényfolyama folytatásától: Déry számára több észerv is amellet szólhatott, hogy meg se próbálkozzon kikászálódni abból a szorult helyzetből, amelybe akarva-akaratlanul is keveredett nagy művének második epizódjával. Egyrészt alkotói büszkeségén esett volna csorba, ha minden tekintetben alávetette volna magát az őt ért esztétikai és politikai bírálatoknak, s azoknak megfelelően próbálta volna folytatni művét. Másrészt a *Felelet*-vita nyilvánvalóvá tette, hogy Déry (az akkoriban szintén partvonalra szorított Lukács Györgyéhez közelálló) történelem- és realizmus-felfogása nem „időszerű” az adott társadalmi és politikai körülmények között – a munkásság felemelkedésének történetét elbeszélő adekvát hazai narratíva az ekkoriban uralkodó elképzelések szerint sokkal inkább a szovjet regényhez állt közel, semmint a 19. századi realizmus (Lukács és Déry által idealizált) nagyjaihoz.¹ Harmadrészt pedig számolnunk kell a regény körül kialakult vita Déryre gyakorolt hatásával és a politikai kurzusnak a következő évben bekövetkezett átrendeződésével is: szerzőnk figyelme 1953-tól kezdve (látszólag) fokozatosan el- távolodott nagyregényétől, és egyre inkább a magyar

társadalom aktuális kérdéseit (olykor kimondottan kritikusan) taglaló rövidformák felé fordult. Ebben a – nagyjából 1954-től 1956-ig tartó – időszakban keletkeztek máig legjelentősebbnek tartott, a korszak visszasságait színre vivő novellái és kisregényei (*Szerelmem, A téglafal mögött, Találkozás, Niki* stb.), ezen kívül közismert volt ekkoriban az író Nagy Imre politikájához való határozott közeledése, szerepvállalása az 1955-ben alakult Petőfi Körben. A személyi kultusz éveinek lezárulása tehát sok tekintetben felszabadítóan hatott Déry írásművészetére, amelynek gyors nézőpontváltásaihoz és újrafogalmazott esztétikai preferenciáihoz a *Felelet* által képviselt világkép, úgy tűnik, nem illeszkedett.

Azonban akármennyire logikus, szerzőnk részleges művészi iránymódosításából egyenesen következő döntésnek tűnik is Köpe Bálint történetének félbehagyása, a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában őrzött Déry-hagyaték némelyik irata megkérdőjelezi a fenti gondolatmenet helyességét. A hagyatékban ugyanis fennmaradtak a *Felelet* előkészületeit dokumentáló kéziratok füzetek, amelyek elsősorban az első két kötet szereplőinek vázlatos jellemrajzát, a mű történelmi hátterének (főleg a '20-as és '30-as évek Magyarországnak) szakirodalom és személyes interjúk alapján történő feldolgozását, valamint az ekkor még csak körvonalazódó szüzsé főbb sarokpontjait tartalmazzák. Ezekből az 1948 körül megkezdett, és egyes jelek szerint még 1954-ben is elő-elővett füzetekből egyértel-

műen kiolvasható, hogy szerzőnk korántsem mondott le a *Felelet* továbbírásáról 1952 után.

Az összesen hét kisméretű spirálfüzetet² megtöltő feljegyzések keletkezési idejére a belső borítókön olvasható laccím-bejegyzésekből, valamint az ezek bevézéséhez használt eltérő tintaszínekből következtethetünk. A „*Jegyzet I.*” feliratú füzet belső borítóján például a következő, fekete tintával írt sorok olvashatók: „E füzet rendkívül fontos számomra. Ha elveszne kérem leadni jutalom ellenében. Csobánka, Fő-u. 5. (Pest m.) vagy Budapest, XIII. Rudolf tér 5. házfelügyelő. Tel. 329-263 Déry Tibor.” Köztudott, hogy Déry a *Felelet* első kötetének jó néhány fejezetét csobánkai üdülőjében írta, az (1950-ben Jászai Mari nevét „felvevő”) Rudolf téri lakás pedig 1946 nyarától 1952 elejéig adott otthont az írónak és akkori feleségének, Oravecz Paulának. Azonban mindkét laccímbejegyzés át lett húzva a belső borítón, és fölöttük világoskék tintával a „II. Pasaréti út 31.” cím olvasható – ami viszont szintén át lett húzva, hogy a ceruzával beírt „II. Sövény u. 8.” bejegyzés maradjon meg „véglegesként” (l. az alábbi képet):

A levelezés tanúsága szerint Déry és Oravecz Paula 1952 elején bútorozott át a Pasaréti útra, majd (ekkor még „nem hivatalos”) szakításuk után, 1953 végén költözött az író a közelben lévő Sövény utcai lakásba.³ Vagyis a laccím-meghatározások alapján egyértelműen arra következtethetünk, hogy Déry még 1954 körül is forgatta a *Felelet*hez készített vázlatait, sőt némely, a régi jegyzetekhez illesztett hozzátoldás azt is bizonyítja, hogy nemcsak olvasgatás céljából vette elő ezeket az iratokat. Ugyanennek a füzetnek a 15. oldalán például (Déry maga számozta a fü-

zetek lapjait, a hátsó borítóra pedig tartalomjegyzéket illesztett) a fekete tintával (feltételezhetően 1952 előtt) írt sorok közé – amelyekben Déry épp ötletbörzeszerűen sorolja a regény lehetséges szereplőit, illetve a mintájukként szolgáló valós személyek történeteit – egy világoskék tintás bejegyzés ékelődik: „(Böbe kiskunmajsai szökött katona földije)”. A kék színű tinta használata önmagában is árulkodó, de Böbe, azaz Kunsági Mária, Déry harmadik feleségének említése még világosabbá teszi, hogy a bejegyzés nem keletkezhetett korábban 1954 januárjánál – Böbe fennmaradt naptárnotesze szerint ugyanis ekkor lett „barátnője” az írónak,⁴ közelebbi kapcsolatba pedig csak 1954 nyarán kerültek egymással.⁵ Ugyanezzel a (mint látjuk, biztosan 1953 után használt) kéken fogó tollal jó néhány javítás, bejegyzés olvasható mind a hét füzetben – ezek közül most csak a *Felelet* továbbírására legegységértelműbben utaló mondatot említettem. A „*Jegyzet II.*” címkéjű füzet 8. oldalán, Köpéné röviden összefoglalt élettörténetének végén ez áll: „Kistarcsai kastély 1944-ben háborúban elpusztul.” A *Felelet* második kötetének története 1936 áprilisában zárult, a Far-

kas Zénónak és Bálint családjának otthont adó birtok sorsa tehát minden kétséget kizáróan a harmadik kötet tervezése során fogalmazódott meg a szerzőben – a tinta színe alapján szintén 1953 után.

A fentieket figyelembe véve tehát teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Déry Tibor – az irodalomtörténeti közvélekedés ellenére – még 1954-ben sem vetette el a *Felelet* folytatásának lehetőségét. A hagyatékban fennmaradt füzetek – amellet, hogy az elkészült két kötet munkálatairól is rengeteg új információval bővíthetik ismereteinket – jól dokumentálják ennek

az (intenzívnek azért semmiképpen sem nevezhető) munkának a folyamatát. Ebben a dolgozatban csak egyetlen jegyzetfüzet tartalmával kívánok bővebben foglalkozni, méghozzá az „Általános 1955” feliratúval, amely szinte kizárólag a *Felelet* harmadik kötetével kapcsolatos feljegyzéseket tartalmaz. Természetesen nem állíthatjuk, hogy az itt olvasható jegyzetek alapján tökéletesen fel tudnánk vázolni a befejezetlen regényfolyam folytatását, hozzávetőlegesen azonban meghatározhatóvá válik általuk, hogy az író merre szeretne volna fordítani a mű történetének menetét. A dolgozatban megfogalmazottakat tehát érdemes fenntartásokkal kezelni, hiszen korántsem biztos, hogy a regény száz százalékgig követte volna a vázlatfüzet instrukcióit – nem is beszélve arról, hogy a „mi lett volna, ha...” kezdetű mondatok tudományos hitele általában eleve kétségbe vonható. Az általam levont következtetések azonban kizárólag a füzetből kiolvasható információkon alapszanak, így annyit okvetlenül megengedhetünk magunknak, hogy az alábbiakat a *Felelet* harmadik kötetének egy Déry által elgondolt, *lehetséges* változatának vázlatos rekonstrukciójaként fogjuk fel.

A füzet pontos keletkezési idejének megállapításában a címkén olvasható évszám (1955) mellett az imént alkalmazott módszer is segítségünkre lehet. A belső borítón ezúttal csak egy áthúzott és egy áthúzatlan lacímbejegyzés található: előbbi még a Sövény utcai lakást tünteti fel az író ott-honaként, utóbbi viszont már a (szintén a Pasaréten található) Krecsányi utca 10-et. Botka Ferenc állítása szerint Déry és Kunsági Mária napra pontosan 1956. január 9-én költözött ide,⁶ így – mivel a füzetben található vázlatok egy kisebb hányada az új lacímbejegyzéshez használt fekete tintával íródott – feltételezhetjük, hogy szerzőnket még 1955–56-ban is foglalkoztatta félbehagyott nagyregényének folytatása. S ha mindez nem lenne elég meggyőző, egy „tartalmi” összetevő megdönthetetlen bizonyítékot nyújt a vázlatok 1955–56 körüli keletkezésére: a bejegyzések második harmada táján (a 15–16. számú lapokon) Gáspár Endre temetésének négyoldalas, élménybeszámoló-szerű leírása olvasható, ami után azonnal folytatódna a szorosban a *Felelethez* kötődő jegyzetek. Gáspár haláltusája és temetése végül is Déry *Vidám temetés* című novellájának szolgált alapjául,⁷ a jegyzetek látán azonban elképzelhető, hogy a bizarr élményt eleinte a *Felelet* egyik fejezetének leírásához szeretne volna hasznosítani. Azt azonban biztosan tudjuk, hogy az író-műfordító (többek között az *Ulysses* első magyarítását elkészítő) Gáspár 1955. április 15-én hunyt el, vagyis Déry jegyzeteinek egy része biztosan ez után az időpont után keletkezett.

A füzet első oldalain – mintegy emlékeztetőként – részletes kronológiát találhatunk a *Felelet* első két kötetének eseményeiről: 1927-től, az első kötet történetének indulásától a második rész 1936. áprilisi zárlatáig szinte havi bontásban sorakoznak egymás után a mű fontos eseményei, a szereplők életrajzi adatai. Pár lappal arrébb, a „III. kötet” felirat után következnek a voltaképpeni jegyzetek, amelyek a folytatás előkészületeinek megkezdéséről tanúskodnak.

Az „Általános” alcímmel ellátott bekezdés az új kötet alapvető kérdéseit, irányelveit és az első fejezetek lehetséges témáit veti fel. A bejegyzések alapján úgy tűnik, a harmadik kötet eseményei 1938 márciusában, Hitler Bécsbe való bevonulása után indultak volna.⁸ Az Anschluss sorsfordító történelmi eseményének hatásait, illetve a faszálódó Magyarország társadalmi igazságtalanságait Déry több párbeszéd beiktatásával tervezte – mintegy bevezetesként – körüljárni: először a magyar nagypolgárság és arisztokrácia prominenseinek összejövetelén a Vígszínházban („Vígszínházban Hitler bevonulás 1938”), ahol Farkas Zénó is részt vett volna a társalgásban („csak T[anár]! B.-vel utcán találk.”). Ezt követően a Nagykörútra kilépő Farkas összefutott volna a munkásfiúval, akivel a közelmúlt eseményein kívül a második epizód lezárása óta eltelt időszakot is összefoglalták volna („Kezdet: Párbeszéd B és T[anár] között [az] elmúlt 3 évről”). A *Felelet* második kötetét kísérő üléssorozat fontos vitapontja volt a két főszereplő közötti kapcsolat esetlegességének felelőlegése, ez a nyitány tehát akár kísérletként is értelmezhető az egymástól valóban elég drasztikusan eltávolodott karakterek újbóli „összekötésére”. A nagypolgár–nagypolgár, majd nagypolgár–munkás párbeszédet követően – stílszerű módon – két munkás között lefolytatott eszmecsere következett volna ugyanabban a témában: „H[itler] bevonulás k[ommunista]–k[ommunista] között, Brányikkal!” Déry tehát afféle társadalmi tablóként képzelte el a harmadik kötet felütését, amely rögtön képet adna a különböző magyarországi néprétegek, társadalmi csoportok közhangulatáról nem sokkal a második világháború kitörése előtt.

Jól látszik, hogy Déry – az első két részhez hasonlóan, és a lukácsi realizmusesztétika alapvető tételével összhangban¹⁰ – az ábrázolt korszak történelmi eseményeiből indult volna ki, és a társadalmi folyamatokat az egyes szereplőkön való „visszatükröztetés” elve szerint igyekezett megjeleníteni: „A váz: a történelmi események. Ezek nyomai a belpolitikai életben, majd a figurák magánéletében” – írja a jegyzetek leg-elején (5.). A következő, némileg konkrétabb „önutastás” szintén a lukácsi realizmusfogalomhoz látszik kapcsolódni, amennyiben a „történelmi eseményeket” az egyes regényalakok különböző variációkban történő ütköztetésével véli megragadhatónak: „Személyeket egyenként elővenni: milyen sorsot követel-

nek maguknak? (milyen variánsokban összehozni; pld T = Min.)” A „T” rövidítés – a korábbi jegyzetfüzetekből kiindulva – Farkas Zénóra („Tanár”/„Tudós”) utal, a „Min.” pedig a *Felelet* második kötetében szereplő festőművész, a ’19-es kommunista Minarovics nevének rövidítése. A két szereplő között semmiféle kapcsolat nem volt a korábbiakban, azonban a kommunista tanoktól mereven elhatárolódó tudós és a Tanácsköztársaság bukása óta eltelt évtizedekben háttérbe vonuló, látszólag apolitikussá vált művész találkozása sok lehetőséget magában rejtett Farkas jellemének alakítására. (Találkozásuk apropója valószínűleg az lett volna, hogy Zénó „lefesteti magát Minarovicssal” [7.]) Tudvalevő, hogy a tanár anarchista gondolkodásmódja adta a *Felelet*-vita egyik fontos vitapontját, Déry pedig szemlátomást még 1955-ben is próbálta figyelembe venni a három évvel korábbi kifogásokat: ez leginkább abban nyilvánul meg, hogy vázlatában (a fentiekben, illetve a kistarcsai kastély pusztulásának ötletén kívül) szinte semmit nem tudott kezdeni a tanár alakjával. Mindössze addig jutott, hogy Zénó „ezen-től E[szter] mellett még boldogtalanabb [lesz], mert N[agy] J[úlia] emléke (erkölcs) kísérti” (7.) – Eszterhez fűződő pusztító szerelmének története tehát folytatódott volna, de az nem derül ki, hogy ez mennyiben befolyásolta volna a regény eseményeit. (Jól mutatja egyébként, hogy Déry zsákutcába jutott Farkas jellemének alakításával a második kötetet övező polemia hatására: az 1953-ban írt, *Bálint elindul* című filmforgatókönyvéből teljesen kihagyta a tanár problematikussá vált alakját.)

Farkas Zénó sorsa tehát nem igazán látszik még körvonalazódni a jegyzetekben – a másik főszereplő, Köpe Bálint további küzdelmeiről azonban igen sokat megtudhatunk a füzetből. Meglepő már a szerző legelső rá vonatkozó bejegyzése is, amelyben a fiú további cselekedeteinek alapvető indítékát kívánja meghatározni: „Valami nagy tragédia (halál) mely [a] kötetet szinte teljesen betölti (Neisel halála)” (4.). Neisel – Bálint szociáldemokrata-szimpatizáns keresztapja, aki a korábbi kötetekben a fiú ideológiai fejlődésének legfontosabb előmozdítója volt – igen komoly úrt hagyott volna maga után a történetből való kikerülésével: az író így legfontosabb támaszát vette volna el főhősétől, ami szükségszerűen nagy változásokat idézett volna elő gondolkodásának alakulásában. Déry ezzel a döntéssel láthatóan negatív irányba kívánta mozdítani az addig feddhetetlennek tűnő, de immár mentorától megfosztott munkásfiú jellemvonásait – hogy aztán az új kötet végére egyedül engedje őt visszatalálni a helyes útra. Erről tanúskodik a Neisel halálára vonatkozó mondat után olvasható általános utasítás („B. »megromlik« az olvasók kiejtik a szívékből”), valamint az alábbi, hosszabb eszmefuttatás a központi karakterben rejlő további lehetőségekről:

Bálint: Saját szorgalmából szerzett eddig mindig munkát, köztük két tartósat: Jéggyár és Autószerelő. Saját hibáján kívül veszítette el őket, a kisebbeket a munkanélküliség miatt, a két fontosat pol[itikai] okokból, azaz mert a m[unkás] mozg[alom]hoz közeledett. Mi köv[etkezik] ebből: teljes elfordulás [a] m[unkás]mozgalomtól vagy – mert makacs – csatlakozás? Fenntartható-e a kettő közti állapot (azaz h[ogy] nem von le konzekvenciákat) s ha igen, miért? [...] Ha csatlakozik [a] mozg[alom]hoz két lehetőség: 1) kiábrándul 2) nyakig belemerül. [...] Eddig még nem ábrándult ki a k[ommunizmus]ból (O[csenás]ban újra hisz), tehát a III. kötet lehetne: kiábrándulás, majd ezen túljutva, egy mélyebb értelemben, visszatérés. De ez m[unkás]sors? (5.)

Az idézet végén olvasható, Déry bizonytalanságáról árulkodó kérdés mellett érdemes felfigyelnünk arra is, hogy bár a *Felelet*-vita látszólagos tanulsága szerint írójának minél előbb hithű kommunistává kellett volna formálnia Bálintot, az 1955 körüli vázlatok mintha épp az ellenkező irányba mutatnának. Tulajdonképpen nem is lenne annyira különös ez a döntés, ha nem ismernénk az írói vita következményeit (illetve, ha nem tudnánk, hogy Déry még a harmadik kötet jegyzeteiben is fontos referenciapontként tekint Révaiék kritikáira): az 1952 őszen lezajlott ülésorozatot a sematikus irodalom ideiglenes előtérbe kerülését, és a Déry képviselte irodalomeszmény háttérbe szorítását vontta maga után. Ebből annak kellett volna következnie, hogy a már így is túl sokáig habozó Bálint sürgősen csatlakozik az illegális mozgalomhoz a harmadik részben, jellemfejlődése pedig szigorúan a párt felügyelete alatt zajlik a továbbiakban. Az első két epizód ismeretében nem nehéz elképzelni, hogy ez milyen mértékben roncsolta volna az addig felépített regényszerkezetet – „ízeltőként” érdemes felidézniünk a *Bálint elindult*, amelyben Déry a Révai-féle elvárásoknak eleget téve teljesen egydimenziós figurává alakította a főszereplőt. 1955-ben, a jegyzetek papírra vetésekor azonban már más szelek fújtak: rég megtörtént a hivatalos leszámolás a Révai-féle esztétikával, Dérynek így lehetősége lett volna a saját elképzelései szerint folytatni regényfolyamát. S mivel – eredeti elgondolásával szemben¹¹ – ekkorra már úgy képzelte, hogy mondandója biztosan nem fog beleférni három kötetbe,¹² nem okozott számára gondot, hogy még tovább halassza Bálint „beléptetését” a kommunista pártba. Az alábbi idézet pedig azt mutatja, hogy (feltételezhetően a harmadik kötet végére megtörténő) belépését sem az indokolta volna, hogy a fiú teljesen meggyőződik a kommunista eszmék igazáról: „A magánéletért folytatott küzdelem új formája: [Bálint] *beletorzul az életbe*: ravasz, hazug: védekezés az elnyomás és erőszak ellen: így jut közel a párt-hoz, mely *gyakorlatban* szintén minden eszközt megenged. Ez fejlődésének második korszaka volna.” (4.)

– kiemelések az eredetiben) Talán nem tévedünk nagyot, ha ezt a bejegyzést az 1955–56 körül fennálló viszonyokról egyre kritikusabban gondolkodó Déry személyes véleményeként olvassuk: eszerint a „minden eszközt megengedő” kommunista pártba való belépés csak az „életbe beletorzult”, kvázi más választási lehetőséggel nem rendelkező ember számára lehet logikus döntés. Egy pár lappal arrébb található bejegyzés is arról tanúskodik, hogy a meggyőződés helyett a „történelmi szükségszerűségnek” kellett volna szerepet játszania Bálint mozgalomhoz való csatlakozásában: „B[álinto]t ne egy igazság intell[ektuális] felismerése vigye a pártba, mozg[alom]ba, hanem a szükség (konkrét védekezés).” (7.)

A főszereplő munkásmozgalomhoz való általános viszonyán kívül néhány konkrét, a harmadik kötetbe beépítendő történetem is felfedezhető a jegyzetek között: tudni lehet például, hogy Bálint a harmadik kötetben belépett volna az Országos Ifjúsági Bizottságba (OIB), a névlegesen a szociáldemokrata párthoz tartozó, valójában erős kommunista befolyás alatt álló (1940 és 1942 között Ságvári Endre által vezetett) ifjúsági szervezetbe. (Az „ifikhez” való belépést egyébként már a második részben is erősen fontolgatta.) Bálint részt vett volna az OIB neve alatt működő tanulókör ülésein, ahol Marx és Lenin műveinek tanulmányozása és a szovjet irodalom nagyjainak olvasása (Déry Gladkov *Cementjét* és Taraszov-Rogyionov *Csokoládéj*át említi) mellett a Természetbarátok Turista Egyesületének (TTE) túráin is részt vett volna. Az ekkor huszonöt év körüli főhős mindezek ellenére nem lett volna megelégedve az egyesületben folyó tevékenységgel, és – a mozgalommal szembeni kritikus gondolkodás jegyében – végül más utakat keresett volna saját igazságának megtalálásához: „Állandó hiányérzet, h[ogy] nincs konkrét feladat, kapcs[olato]t keres m[unkás]sággal.” (7.)

A realizmus elméletének/elméleteinek általánosan elfogadott tétele szerint az individuum minden saját megnyilvánulása, megélt élethelyzete egy magasabb rendű törvényszerűség, az objektív valóság függvényeként valósul meg. Ebből következően az irodalmi alkotásban ábrázolt egyéni sorsok nem egyebek, mint a szubjektumtól független „objektív igazság” művészi tükrözésének eszközei.¹³ Kijelenthetjük, hogy Bálint magánéleti botladozásai is ennek a tételnek az illusztrációiként szolgáltak az első két *Felelet*-kötetben, mint ahogy – úgy tűnik – a következő részben is hasonló folyamatok alakították volna a sorsát. A Déry által előirányzott „megromlás” folyamata, amely a Neisel nyújtotta ideológiai támasz elvesztését követően ment volna végbe a főszereplőben, a regény szerelmi szálán is rajtahagyta volna a nyomát. Bálint a második kötetben már egyébként is rossz irányba fordult, amikor fiatal „menyasszonyát”, Juliskát magára hagy-

va a laza erkölcsű lumpenproletár Anci után epekedett. Déry jegyzetei alapján pedig úgy tűnik, ez a magánéleti eltévelyedés tovább súlyosbodott volna a következő részben, amelyben Bálint saját osztályhelyzetét semmibe véve egy polgárlánynak kezdett volna udvarolni: „Társ[adalmi] elnyomás munkán kívül szerelemben: B[álint] vágyik polg[ári] gépiróki[s]asszony]ra s vagy rögtön visszarebben v[agy] meg sem kísérli, nő egyszer magához engedi, utána nem ismeri (Párhuzam: N[agy] J[úlia] = T[anár])” (7.) Valóban hasonló szituáció állt volna elő ezzel a kapcsolattal, mint a zárójelben említett viszony Zénó és az illegális kommunista Nagy Júlia között a második kötetben; fontos különbség azonban, hogy míg ott az ’50-es évekbeli olvasó reménykeltő változásként értékelhette a tanárnak a mozgalomhoz való átmeneti közeledését, addig Bálint esetében egyértelműen visszafejlődésként tűnt volna fel a polgárlányhoz fűződő kapcsolata. Főhősünk a kötet végére (természetesen) mégis visszatért volna saját osztályabeli igaz szerelméhez, sőt össze is házasodtak volna. Ehhez kapcsolódóan két feljegyzés található a füzetben. Az egyik a házasság valós életbeli mintáját jelölte ki: „B[álint] házassága Kiss I. 15.” (9.) A hivatkozás a hagyatékban szintén fennmaradt *„Életrajzok I.”* címkéjű füzet 15. oldalára utal, ahol a Kiss Gyula nevű munkással (Bálint egyik „modelljével”) készített életinterjú ahhoz a ponthoz ér, amikor Kiss és felesége sok nehézség után végül elköltözik a fiatalasszony zord édesanyjától. Kiss Gyula életútja nagyon sok ponton megegyezik Bálintéval (például a Jász utcai jég- és a kistarcsai gépgyárban eltöltött inasévek, hasonló családi viszonyok stb.), így könnyen elképzelhető, hogy Déry erősen támaszkodott Bálint felnőtt életének megtervezésében is Kiss elbeszéléseire.

A másik, Bálint és Juliska leendő közös életére utaló jegyzet a 7. oldalon található: „Amikor B[álint] visszatér Jul[iská]hoz, folytatják [a] Nyomorultakat.” Érdekes következtetések vonhatók le ebből a mondatból, ha melléolvassuk a *Felelet* második kötetének idevágó részeit. Bálint ugyanis egy ideig minden vasárnap felolvasott Juliskának Victor Hugo regényéből, mielőtt azonban a könyv végére értek volna, Neisel más olvasnivalót adott a fiúnak.

- [M]icsoda könyvet olvastok ti ott kettesben?
- Hugo Victor. Nyomorultak. – közölte Bálint, akinek arca most már végleg pirosba öltözött.
- Jó címe van – mondta Neisel. – Mióta olvassátok? Bálint elgondolkodott.
- Egy fél éve. De még egy fél évig eltart.
- Elég lesz abból a könyvből egy fél év is. – mondta Neisel.
- Kivettem a könyvtárból egy könyvet a számodra, Az Anya a címe, azt olvassátok.¹⁴

Neisel akkor adja Bálintnak Makszim Gorkij regényét – amelyet 1907-es megjelenésétől kezdve a szocialista

realizmus egyik első és legnagyobb klasszikusaként volt szokás számon tartani –, amikor elég éretnek találja őt ahhoz, hogy élethelyzetének megfelelő öntudatra tegyen szert. Gorkij választása Hugo helyett ebben a kontextusban úgy jelenik meg, mint a munkásöntudat egy magasabb rendű, aszketikus megnyilvánulása: a szocialista realizmus aktualitásának választása a polgári realizmus céltalan esztétikumával szemben.¹⁵ Ha innen nézzük Bálint harmadik kötetre tervezett „visszatérését” Hugóhoz, a gesztust akár világos értéktételeként is felfoghatjuk: mintha a „realizmus diadalának” fogalma visszhangzana ebben az apró mozzanatban.¹⁶ Ez pedig különösen annak fényében meglepő, hogy tudjuk, Lukács polgári realizmusról képviselt nézetei – gondoljunk csak a nyúl és az elefánt nagy vihart kavart parabolájára¹⁷ – 1949 után teljesen háttérbe szorultak a hazai „hivatalos” irodalmi gondolkodásban.

A jegyzetekből nem derül ki egyértelműen, hogy mely történelmi dátumhoz kötődött volna a harmadik kötet befejezése,¹⁸ annyi azonban biztos, hogy a háború borzalmai a regény szereplőit sem kerültként volna el. Déry szándékai szerint azonban Bálintot biztosan nem sorozták volna be frontszolgálatra, ehelyett inkább az anyaországi illegális baloldali megmozdulásokban vett volna egyre aktívabban részt. Erre utalnak a 7. oldal verzóján található hivatkozások: „*Behívás* visszer I. 84 gyomormérgezés] (I. 8) tüdővérzés (I. 19).” A zárójelbe tett római és arab számok ismét az „*Életrajzok I.*” címkéjű füzetre vonatkoznak, amelyben több, Bálint modelljéül szolgáló munkás vall egyebek mellett a háború alatt végzett tevékenységéről. A fent már említett Kiss Gyuláról azt tudhatjuk meg a hivatkozott oldalakra lapozva, hogy egy ifjúkori gyomormérgezés miatt mentették fel a fegyveres szolgálat alól még a '30-as években (a gyomormérgezést egyébként az okozta, hogy Kiss „becsületesen bevágott 29 szilvágombócot” [I. 8.], aminek következtében „a szilvahéj rátapadt a gyomorfalára [I. 19.]). Alternatív, kevésbé idéltlen megoldásként pedig a szerző felvetette annak lehetőségét is, hogy inkább a szintén meginterjúvolt Vincze Tivadar 1939-es visszerműtétje legyen Bálint felmentésének mintája (I. 84).

Mint az eddig megvizsgált feljegyzésekből kitűnik, a *Felelet* harmadik kötetében Bálint egyre jobban közeledett volna a magyarországi illegális kommunista mozgalomhoz, még ha ez a közeledés jól érzékelhetően saját akaratától függetlenül ment is volna végbe. Ebből kifolyólag a szerző igen nagy figyelmet fordított jegyzeteiben a kommunista szervezetek '30-as évek végi, '40-es évek eleji tevékenységének vázlatos összefoglalására, és különösen foglalkoztatta a kérdés, hogy milyen módon hozhatja kapcsolatba meglévő és új regényszereplőit a korabeli mozgalmi kultúrával. A teljesség igénye nélkül érdemes megemlítenünk né-

hány olyan szervezetet és eseményt ebből az időszakból, amelyek a jegyzetek tanúsága szerint fontosak lehetnek szerzőnk számára a történet folytatásának megtervezésében. Ilyen volt a 100% mozgalomnak utóélete a '30-as években, a magyar „spanyolok” részvétele az 1936-tól 1939-ig tartó polgárháborúban, a Tompa utcai nyilasház elleni 1937-es támadás, a gödi „Fészekben” szerveződő munkássport-egylet, az MTE története, a szervezett textilgyári sztrájkok 1938 körül stb. Déry tanulmányozta a mozgalom ekkori emblemikus alakjainak munkásságát is, így feltételezhetjük, hogy – az első két kötethez hasonlóan – a harmadik részben is felbukkantak volna valós személyek. Különösen sokszor kerül elő a jegyzetekben Ságvári Endre, Madzsar Alice, Donáth Ferenc és Martos Flóra neve, szó esik Rákosi Mátyás szegedi börtönveivéről („Börtönben kom[munista] szervezkedést és munkát leírni, Szegeden Rákosi m[unká]ját”), valamint több bekezdés kapcsolódik a Weil Emil csoportjának 1937-es lebukását követő válságos időszakhoz is.¹⁹ A hazai mozgalom irányvonalával összefüggésben több helyen történik hivatkozás Georgi Dimitrov 1935-ös beszédére, amely a Komintern VII. kongresszusán hangzott el. A *Felelet* folytatásának szempontjából azért lehetett különösen fontos ez a felszólalás, mert az addig képviselt radikális kommunista állásponttal szemben ezután lépett érvénybe az antifasiszta erők (melyek közé immár egyes polgári pártok és a szociáldemokraták is tartozhattak) összefogásának szükségessége – a népfront-gondolat korabeli előtérbe kerülése pedig jó kiindulópontot nyújthatott Déry számára, hogy (a második kötet végéig inkább a szociáldemokráciához húzó) szereplőit komolyabb csúsztatás nélkül próbálja meg a kommunista gondolkodás felé közelíteni.

A korábbi kötetekben feltűnt karakterek közül hangsúlyosabb szerepet kapott volna Döme Barnabás, a nagypolgári származású fiatal kommunista, aki a jegyzetek alapján részt vett volna a spanyol polgárháborúban, majd hazatérése után ismét összeemelegedett volna korábbi kedvesével, Nagy Júliával. Déry természetesen Brányik Péterről sem feledkezett meg: a második kötet kritikusaival sokat bíralt munkásfigurának egyre komolyabb szerepet szánt (a jegyzetekben felmerül például annak lehetősége, hogy Brányik nagyszabású sztrájkot szervezzen Farkas Zénó nagybátyjának kelenföldi gyárában). Előtérbe lépett volna a fent már említett Minarovics, akinek meglehetősen mostoha sorsot szánt a szerző: a német megszállás idején újra feléledtek volna kommunista ösztönei és részt vett volna az ellenállás megszervezésében, majd a nyilas puccs után öngyilkosságot követett volna el.²⁰ A fontosnak tartott személyek sorsának folytatása mellett (Déry itt a fent említetteken kívül Grüner bárót, Brányiknét, Köpe Ferit, Ocsenásnét és Pufit, Bálint inastársát nevezi meg) természetesen új szereplők is

kerültek volna a történetbe. A jegyzetek kezdetleges állapota miatt nem sokat tudhatunk meg a tervezett új karakterekről, osztályhelyzetük azonban – jellemző módon – annál határozottabban körvonalazódik. Eszerint szerzőnk számolt újabb kispolgári és paraszti származású szereplők beléptetésével (ez utóbbi azért lehetett számára különösen fontos, mert a kritikák kifogásolták korábban, hogy Eszter a regény egyetlen parasztsorból érkező alakja), valamint a népi mozgalom, a falukutatók és a Márciusi Front regénybeli reprezentációját is szükségesnek tartotta. A legérdekesebb szereplőtérvezés azonban kétségkívül a füzet 18. lapján található: „Új személyt behozni, aki a magam gondolatait, pozícióját képviseli valamennyire. Művész. Esetleg: impotens, amíg be nem lép [a] m[unkás]mozgalomba. Utána egészséges nemi élet, de egy idő múlva [...] periodikus fejfájások; utcán negyedórátig fálnak támaszkodva áll, éjjel fejét lelógatja.” A rezonőr-szereplő történetbe emelése meglepő ötletnek tűnik szerzőnk részéről. Nem tudhatjuk, milyen „pozíciót” jelentett volna meg alakmásával a regényben, de könnyen elképzelhető, hogy a jegyzetek keletkezése idején (1955–56 táján) egyre erősebben megmutatkozó társadalmi felelősségérzete ösztönözte Déryt arra, hogy valamilyen módon saját véleményét is nyilvánossá tegye tervezett művében.

Dacára annak, hogy viszonylag sokat tudunk Déry aktuális politikai és esztétikai nézeteiről, amelyeket a *Felelet* harmadik kötetéhez írt jegyzetek keletkezésekor képviselt, a rendelkezésre álló adatok alapján nehéz lenne megállapítanunk, hogy milyen közéleti mondandót igyekezett volna közvetíteni regénye esetleges folytatásával. Kézenfekvőnek tűnhet a feltevés, miszerint a kultúrpolitikai akadályok elhárulása után az író lehetőséget látott arra, hogy saját elképzelései szerint írja tovább évekkorábban félbehagyott opusát – amelybe ráadásul burkoltan belefoglalhatta volna saját fenntartásait a fennálló államrend működőképességével kapcsolatban. A dolgozatban említett unortodox elképzelések a tipikus magyar társadalom ábrázolásáról (például Bálintnak mint a tipikus magyar munkásnak a viszolygása a kommunista párttól, a népfront-gondolat hangsúlyozása a totális kommunista diktatúra idején stb.) alátámasztani látszanak ezt az elképzelést. Viszont maga a tény, hogy Déry továbbra is követendőnek érezte munkája során az őt 1952-ben (jórészt aktuálpolitikai okokból) bíráló sze-

mélyek iránymutatásait, elbizonytalaníthatja a kései értelmezőt. A füzet 68. oldalára bújtatva ugyanis ki-vonat olvasható Révai József 1952-es nagy beszédéből, amely az Előadói Iroda vitáján hangzott el. Déry több, Révai által felvetett problémát bevezetett noteszébe, például: „B. jó tulajdonságai csak akkor válnak tipikusakká, ha az osztályharc szolgálatában jelentkeznek”; „B. szellemileg és erkölcsileg egyhelyben topog, nem fogl[alkozik] a reális életprob[lémák]kal, melyek H[orthy] M[agyarország]on adódtak”; „Burszoáziát lehet egy családdal ábrázolni, m[unkásságo]t nem (csak osztályharcban)” stb. A füzetben egyetlen másik bírálótól sem olvasható idézet, ez pedig meglehetősen árulkodó tény. Eszerint a Petőfi Kör ülésén résztvevő, a szocialista rendszer korrekcióját sürgető Déry továbbra is jogosnak érezte a rég félreállított kultúrpolitikus vele (és regényével) szemben megfogalmazott állításait. Egyebek mellett ez az ellentmondás is szerepet játszhatott abban, hogy az „*Általános 1955*” feliratú füzet jegyzetei sohasem léptek túl a kezdeti fázison: a problémák, amelyek Déryt ekkortájt foglalkoztatták, nem voltak összeegyeztethetők a *Felelet*ben rejlő poétikai lehetőségekkel – amelyek reális felmérését eleve lehetetlenné tette számára a *Felelet*-vitát követő zavarodottság a szocialista irodalmi gondolkodásban. Azon pedig végképp nincs miért csodálkoznunk, hogy a harmadik kötet 1956 után sem készült el: három börtönben töltött év után teljesen indokoltnak tűnik, hogy szerzőnk elbizonytalanodott az „objektív igazság” művészi megragadhatóságával kapcsolatban. ■ ■ ■

Reichert Gábor (Tatabánya, 1987): Az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar mesterszakos diplomát, jelenleg ugyanitt PhD-hallgató az 1945 utáni magyar irodalom doktori programon.

- 1 E tétel bizonyításának kényszere volt az 1949-es Lukács-vita egyik fő előidézője. A polémia anyagát lásd: Ambrus János (szerk.): *A Lukács-vita (1949–1951)*. Műzsák Közművelődési Kiadó, Bp., 1985.
- 2 Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy szerzőnk „mindössze” hétfüzetnyi jegyzetet halmozott fel – a hagyatékban mindenesetre ennyi található meg belőlük. A vázlatfüzetek a PIM Déry-hagyatékának „Jegyzetek a Felelethez”, valamint „Történelmi jegyzetek” felirátú palliumaiban találhatóak. Az alábbiakban zárójelben hivatkozom az adott füzetekből vett idézetek oldalszámaira (Déry saját kezű számozásához igazodva).
- 3 *Déry Tibor levelezése* (A továbbiakban: *DTLev.*) 1951–1955, s. a. r. Botka Ferenc, Balassi, Bp., 2009, 84; ill. 186.
- 4 *Három asszony; Déry Tibor levelezése Pfeiffer Olgával, Oravecz Paulával és Kunsági Máriaival*, s.a.r. Botka Ferenc, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1995, 63.
- 5 Ld. Makk Károly visszaemlékezését 1954-es sziglieti tartózkodásukról: Botka Ferenc (szerk.): *Kortársak Déry Tiborról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1994, 78.
- 6 *DTLev. 1955–1960*, 6.
- 7 Nem nehéz felfedezni a párhuzamot a halokl művész és erőszak feleségének jellemzése, valamint az 1955-ben írt, először az *Új Hang* 1956. szeptemberi és októberi számaiban, folytatásban publikált novella alakjai között.
- 8 A kezdő dátum kijelölése egyébként már korábban megtörtént, erről tanúskodik, hogy Déry már az 1952-es *Felelet*-vitán elárulta a résztvevőknek, hogy „[a] III. kötet Hitlernek Bécsbe való bevonulásával kezdődik s 1941-ig tart, Magyarországnak a háborúba való belépéséig.” Déry Tibor felszólalása az Előadói Iroda vitáján = *Vita irodalmunk helyzetéről*. Szikra, Bp., 1952, 24.
- 9 Bálint ugyanis 1935 elején, a Tavaszmező utcai szerelőműhelyből való elbocsátása után talákozott utójára családja szállásadójával.
- 10 „A valóság művészi tükrözésének ezt a sajátos jellegét legjobban azzal jellemezhetjük, hogy gondolatban az elért célból indulunk ki és innen igyekszünk megvilágítani elérésének előfeltételeit. Ez a cél minden nagy művészetben ez: olyan képét adni a valóságnak, amelyben a jelenség és a lényeg, az egyes eset és a törvény, a közvetlenség és a fogalom stb. ellentéte úgy oldódik fel, hogy mindkettő spontán egységbe fogódjék a művészi mű közvetlen benyomásában, hogy a felvevő számára elválaszthatatlan egységet képezzen. Az általános az egyes és a különös tulajdonságaként jelenik meg, a lényeg látható és átélhető lesz a jeleniségben, a törvény az ábrázolt egyes eset sajátos mozgató okaként mutatkozik meg.” Lukács György: *A művészet és az objektív valóság = uő: A realizmus problémái*. Ford. Gáspár Endre, Athenaeum, Bp., 1948, 28–29.
- 11 A *Felelet* első kiadásainak elején még olvasható Dérynek a regényfolyam elé írt bevezetője, amelyben egyértelműen trilógiaként beszél megkezdett művéről: „Egy három kötetre tervezett regény első kötetét tartja az olvasó a kezében.” Déry Tibor: *Felelet*, I. Révai, Bp., 1950, 3.
- 12 Ezt bizonyítja többek között Dérynek a 8. láb-jegyzetben idézett állítása, vagy akár az alábbi, a vizsgált füzet 7. lapján olvasható utasítás: „Új alakokat behozni: fiatal m[unkás] és értelm[ségi] [alakok], akik IV-ben kibontakoznak.”
- 13 „Minden nagy költészet számára elengedhetetlen, hogy alakjait egymással, szociális létükkel, e lét nagy kérdéseivel való összefonódásukban mutassa meg. Minél mélyebben fogja meg az író ezeket az összefüggéseket, minél sokféleképpen dolgozza ki ezeket az összekötő kapcsolatokat, annál nagyobb lehet a mű. [...] Mindenki, akit nem akadályoznak dekadens polgári vagy vulgáris szociológiai előítéletek, könnyen megértheti, hogy a költői alakok képessége világnézeti gondolataik kifejezésére szükséges és fontos mozzanata a valóság művészi visszaadásának.” Lukács György: *A művészi alakok szellemi arca = uő: A realizmus problémái*. 81–82.
- 14 Déry Tibor: *Felelet*, II. Szépirodalmi, Bp., 1973, 183–184.
- 15 Szolláth Dávid épp Lukács kapcsán foglalkozik az irodalmi példaképek „lecserélésének” aszkézisként való értelmezhetőségével: Szolláth Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája*. Balassi, Bp., 2011, 96–118.
- 16 Az Engels Margaret Harknesshez írt leveléből átvett elnevezés először Lukács *A XIX. Századi irodalomelméletek és a marxizmus* (1937) és az *Adalékok a realizmus történetéhez* (1939) című, a Szovjetunióban írt és publikált műveiben jelenik meg. A maga korában nagy vitát előidéző fogalom arra az engelsi állításra utal, mely szerint az író progresszív világnézete nem feltétlenül segíti elő művének realizmusát, illetve hogy polgári szemlélettel is létrehozható nagy realista művészet. Ez utóbbira Balzac volt Engels (majd később Lukács) legfontosabb példája, aki „ugyan személyében royalista, legitimista volt és vallásos is”, műveiben mégis maró gúnnyal volt képes beszélni a francia arisztokrácia világáról. A vitáról bővebben lásd: Hermann István: *Lukács György élete*. Corvina, Bp., 1985, 129.
- 17 „[H]a egy mai író pár brosúra felületes olvasása után megtanulta felületesen kezelni a marxizmus terminológiáját, az még távolról sem jelenti, hogy művének eszmei tartalma Shakespeare, Molière vagy Goethe fölé emelkedett volna. A marxizmus-leninizmus csakugyan a Himalája a világnézetek között. De a rajta ugráló nyulacska azért nem nagyobb állat, mint a síkság elefántja.” Lukács György: *A marxista kritika feladatai = Magyar irodalom – Magyar kultúra* (válogatott tanulmányok). Gondolat, Bp., 1970, 540–541.
- 18 Bár a 8. láb-jegyzetben idézett Déry-beszéd 1941-et jelöli meg a harmadik kötet lezárásának időpontjaként, a notesz egyes bejegyzései – például Bálint háborús „tapasztalatainak” felvázolása – bizonytalanná teszik, hogy az író még 1955 táján is kitartott-e eredeti terve mellett.
- 19 Saját használatra szánt emlékeztetőként hosszú névsor is olvasható a füzet 6. oldalán azokról a személyekről, akiket Déry meg szeretett volna interjúolni a fent említett események hátterével kapcsolatban. Szerepel a listán többek között Révai Dezső (Révai József, spanyolos” öccse), Szabó Piroska (Nemes Dezső felesége, aki a forradalmár munkásnő modellje volt Déry számára), „Zelk öccse” (aki tevékenyen részt vett a TTE szervezésében, valamint a gödi „Fészek” létrehozásában), Donáth Ferenc és Ujhelyi Szilárd (az 1937-ben megalakult Márciusi Front vezető tagjai), Révai József, Lukács György és még sokan mások.
- 20 Egy zárójeles megjegyzés alapján egyébként úgy tűnik, Minarovics egyes jellemvonásainak kialakításában Lukács György szolgált az író modelljével: „Minarov[ics] [Luk[ács] Gy[örgy]]” (7.) Ismerve Lukács későbbi véleményét saját ’19-es szerepvállalásáról, nem tűnik elképzelhetetlennek ez a lehetőség.